

TIJDSCHRIFT VOOR
RECHTSGESCHIEDENIS

REVUE
D'HISTOIRE DU DROIT

ONDER REDACTIE VAN

SOUS LA DIRECTION DE M.M.

E. J. J. VAN DER HEIJDEN — W. VAN ITERSON — J. VAN KAN
E. M. MEIJERS — J. C. VAN OVEN

SECRETARIS VAN DE REDACTIE:

·SECRÉTAIRE DE LA DIRECTION:

M. BRESSON, Pieterskerkhof 40, Leiden

MET MEDEWERKING VAN

AVEC LE CONCOURS DE M.M.

R. ALTAMIRA Y CREVEA (MADRID) — C. G. BERGMAN (LUND) —
A. S. DE BLÉCOURT (LEYDE) — E. CHAMPEAUX (STRASBOURG) —
H. FEHR (BERNE) — F. L. GANSHOFF (BRUXELLES) — R. HÜBNER
(JENA) — J. JÖRGENSEN (COPENHAGUE) — H. KELSEN (GENÈVE) —
E. VON KÜNSSBERG (HEIDELBERG) — OLIVIER MARTIN (PARIS) —
E. MEYNIAL (PARIS) — ROSCOE POUND (CAMBRIDGE, MASS.) —
S. RICCOBONO (ROME) — C. VON SCHWERIN (FRIBOURG (BREISGAU)) —
THOMAS W. SWAN (NEW HAVEN) — F. DE VISSCHER (LOUVAIN) —
JOHN H. WIGMORE (CHICAGO) — A. ZOCCO-ROSA (CATANIA).

DEEL XV

TOME XV

AFLEVERING 2

2° FASCICULE

HAARLEM

LA HAYE

H. D. TJEENK WILLINK & ZOON N.V.

MARTINUS NIJHOFF

S'adresser:

*Pour les Pays-Bas, y compris l'Inde néerlandaise, Surinam et Curaçao,
à H. D. Tjeenk Willink et Fils, Harlem.*

Pour tous les autres pays, à Martinus Nijhoff, La Haye.

DR. J. BOHATEC, CALVIN UND DAS RECHT (Verlag: Buchdruckerei u. Verlagsanstalt G. m. b. H. Feudingens in Westfalen, 1934) 279 blz. tekst.

Dit nieuwe werk van den veelzijdigen Weenschen hoogleeraar, die zich door zijn vroegere geschriften reeds den naam van uitstekend Calvinkenner heeft verworven, bestaat uit een viertal verhandelingen en is als inleiding bedoeld tot een veel omvangrijker boek, dat onder den titel „Der organische Gedanke in Calvins Lehren von Staat und Kirche” verschijnen zal. Reeds de thans voor ons liggende verhandelingen geven een, op nauwkeurige bronnenstudie gegronde, schets van Calvijn's rechts- en staatsopvatting, gelijk zij in zulk een veelzijdigheid nog niet geboden was.

De beide eerste studies, getiteld „Naturrecht” en „Naturrecht und positives Recht” liggen meer op rechtswijsgeerig terrein. De beide laatste, getiteld „Widerstandsrecht” en „Calvin und das Zivilprozessrecht in Genf”, daarentegen zijn in de eerste plaats voor den rechtshistoricus van belang.

Ik meen mij dan ook in dit tijdschrift tot de bespreking van deze laatste opstellen te moeten beperken.

Dat over Calvijn's standpunt i. z. het *ius resistendi* is uit rechtshistorisch oogpunt daarom van beteekenis, omdat Bohatec op het voetspoor van Wolzendorff Calvijn's leer ter zake in nauwen samenhang beschouwt met het positieve standenstaatsrecht van dien tijd en zich daarbij niet, gelijk Wolzendorff, tot een korte weergave van Calvijn's *theorie* beperkt, maar veeleer met name ook de *practische houding* van den reformator met betrekking tot de staatsrechtelijke vragen van het *ius resistendi* aan een belangwekkend onderzoek onderwerpt. Wel is waar hadden ook reeds andere onderzoekers met name Gooch ¹⁾, Doumergue, Mareks en H. Naef aan dit laatste punt aandacht geschonken, maar bij hen kwamen

¹⁾ z. B. mit Hinsicht auf das Stadtrecht von Freiburg S. XXIII: Es wird freilich schwer sein in diesem Punkte ein einigermassen sicheres Urteil zu gewinnen, da wir nicht wissen wieviel von den unrömischen Bestandteilen des Gesetzes Neuerung ist.

²⁾ Het werk van G. P. Gooch *The history of english democratic ideas in the seventeenth century* (Cambridge Historic Essays X (1898) wordt door Bohatec niet genoemd.

juist de uit staatsrechtelijk oogpunt meest gewichtige uitlatingen van Calvijn, welke op de positie en taak der toenmalige standen betrekking hebben, niet ter sprake. Dit laat zich bij de beide laatstgenoemde schrijvers hieruit verklaren, dat de studie van den eerste (*Gaspard v. Coligny I*) niet verder gaat dan tot den dood van Frans II (1560), terwijl die van den laatste (*La conjuration d'Amboise et Genève*, 1922) zich beperkt tot den tijd van den opstand van Amboise. Bohatec's studie heeft zich echter veel verder uitgestrekt en daarbij heeft hij in deze zoo belangrijke kwestie inderdaad nieuw materiaal kunnen bieden. Wolzendorff komt in zijn werk *Staatsrecht und Naturrecht in der Lehre vom Widerstandsrecht des Volkes gegen rechtswidrige Ausübung der Staatsgewalt* (Breslau, 1916, S. 95 ff) tot de slotsom, dat de bekende uitspraak, welke Calvijn in 1559 in het vierde boek zijner *Institutio religionis Christianae* geeft over de taak der standen, niets anders weergeeft dan de meest nuchtere en heldere waarneming van den bestaanden staatsrechtelijken toestand: „Ueberhaupt nichts anders ist in ihm enthalten, keinerlei abstrakte politische Theorie, keinerlei naturrechtliche Doktrin". Tot dezelfde conclusie komt Bohatec. Calvijn's opvatting i. z. het *ius resistendi* der standen beteekent volgens hem een principieele breuk met de middeleeuwsche theorieën, daar zij eenerzijds de leer, welke aan den enkeling het recht van verzet toekende¹⁾, afwijst en anderzijds ook de natuurrechtelijke ideeën der volkssouvereiniteit en van het staatsverdrag uitschakelt. Met zijn eisch, dat slechts de drie standen (*voorzoover aanwezig*) tot handhaving van de rechten en vrijheden der onderdanen geroepen zijn, gaf Calvijn aan zijn leer inderdaad een positiefrechtelijken grondslag. Intusschen is deze leer volgens B. nòch naar haar inhoud, nòch naar haar vorm oorspronkelijk. Reeds bij Marsilius v. Padua, Lupold van Bebenburg en vooral bij Commynes vindt men, overeenkomstig het positieve staatsrecht, min of meer duidelijk de *standen* als de alleen bevoegde instantie tot afzetting, resp. tot het ter verantwoording roepen van tyrannieke vorsten vermeld. Hierop is ook door Wolzendorff en Cardauns reeds gewezen.

Men dient m. i. hierbij echter in 't oog te houden, dat althans bij Marsilius en Lupold von Bebenburg de min of meer vage aanduiding der standen („statuti ad hoc" bij Marsilius) nog geheel binnen het raam van de leer der volkssouvereiniteit blijft, met welke leer Calvijn, naar B. zelf zoo scherp in het licht heeft gesteld, volkomen gebroken heeft. Ook

¹⁾ Bohatec neemt, blijkbaar op gezag van Kern, aan, dat deze leer op Eike van Reggow teruggaat. Dit is echter in zijn algemeenheid niet juist. Eike van Reggow is immers de vader van de leer, welke het vorstengerecht onder voorzitterschap van den paltsgraaf de beslissing over kroon en leven van den koning toekende (vgl. Ssp. I 58 § 2. III 52 § 3 54 § 4). Ssp. III 78 § 2 („Die man mut ok wol sime koninge unde sime richtere unrechtes wederstan" enz.) ziet slechts op leenrechtelijke verhoudingen, cf. Ssp. *Lehnr*, 4 § 5. Vgl. ook H. Mitteis *Lehnrecht und Staatsgewalt* (1933) S. 546 ff.

Melanchton, in wiens ephorenleer B. de meest formeele overeenstemming met Calvijn's positiefrechtelijke standentheorie vaststelt, bleef zich, ondanks zijn aanknooping bij het positieve standenstaatsrecht, op den grondslag van de traditioneele leer der volkssouvereiniteit stellen¹⁾, gelijk hij het verzet tegen den keizer, die zich aan notoire gewelddaden schuldig maakt, *jure naturae* met het recht van noodweer rechtvaardigt, terwijl Calvijn slechts in één geval van volkenrechtelijken aard²⁾ zich op de „*naturalis aequitas*” beroept, maar overigens zijn opvatting i. z. het *ius resistendi* der standen volstrekt heeft vrijgehouden van elke natuurrechtelijke constructie.

De vraag, in hoeverre Calvijn's schildering van de taak der standen ook in dit opzicht met den werkelijken toestand rekening houdt, dat daarin duidelijk de sedert meer dan een eeuw ingetreden verzwakking van de staatsrechtelijke positie der standen³⁾ tot uiting komt, inzoverre nl. hier deze laatsten niet langer als mede-regeerders, maar nog slechts als correctief op de vorstelijke macht worden voorgesteld⁴⁾ komt bij Bohatec, evenmin als bij Wolzendorff uitdrukkelijk ter sprake. Het blijkt echter uit Bohatec's verdere uiteenzettingen, dat de hervormer de laatste krachtige pogingen der standen, om hun medezeggenschap in de positieve regeeringstaak tegen het absolutistisch regeeringsstelsel geldend te maken, volkomen heeft gebillijkt.

Het was wel een tragisch verloop der geschiedenis, dat twaalf jaren na Calvijn's dood de standen op de vergadering te Blois (1576) hun laatste overwinning op de koninklijke macht zouden gebruiken ter vernietiging van de zaak van het Fransche protestantisme!

Uiterst belangwekkend zijn de resultaten van Bohatec's onderzoek in de reeds door Gooch e. a. opgeworpen vraag, of Calvijn aan zijn beginsel, dat een competentie tot actieven weerstand slechts aan de *standen*, en

¹⁾ Vgl. *Judicium Melanchthonis principi electori factum* C. R. 3, 126: Den vorst komt het niet toe, zonder bewilliging van zijn land en onderdanen oorlog te voeren, daar hij zijn gezag aan het volk ontleent (*nisi consentiente populo a quo accepit imperium*), aangeh. bij Bohatec S. 142 noot 38).

²⁾ Op. 2, 1102: „*Siquidem nihil interest, rex ne sit an infima de plebe, qui in alienam regionem, in quam iuris nihil habet, irruit eamque hostiliter vexat; omnes aequae pro latronibus habendi sunt et puniendi. Hoc enim et naturalis aequitas et officii ratio dicitur . . .*”

³⁾ K. Kaser merkt in zijn *Das Zeitalter der Reformation und Gegenreformation* 1922 (*Weltgeschichte* hrg. v. L. M. Hartmann Bnd VI, 1e H.) op: „Seit mehr als ein Jahrhundert waren sie (scil. die Stände) fast im Vergessenheit geraten”. Dit is zeker sterk overdreven. Na de beroemde standenvergadering van Tours in 1483 had Lodewijk XII nog in 1506 de états généraux te Tours bijeengeroepen. Vgl. hierover het bekroonde standaardwerk van G. Picot *Histoire des États généraux* tome I p. 547 e. s.

⁴⁾ Vgl. over dit punt Dr. J. A. H. J. S. Bruins Slot. *François Hotman* in *Antir. Staatskunde* (driemaand. org. van de Dr. A. Kuypersstichting) 6e Jrg. 1932 blz. 44.

nimmer aan private personen, toekomt, in zijn staatkundige werkzaamheid getrouw is gebleven. De eerste poging van den reformator, om zijn in de *Institutio* (bk. IV) geformuleerde theorie in practijk te brengen, ziet B. in de onderneming, koning Anton van Navarre te bewegen, als eerste prins van den bloede, zijn wettigen invloed op de beslissingen van den jongen koning geldend te maken, ten einde de politiek der Guisenpartij in de na den dood van Hendrik II (10 Juli 1559) uitgebroken geloofsvervolgingen, te verijdelen. Gelijk blijkt uit een brief van den Geneefschen predikant Morel, die van Calvijn blijkbaar een opdracht in dezen geest had ontvangen, was het de bedoeling, dat Anton de standen zou samenroepen. Volgens den reformator was de koning van Navarre hiertoe aangewezen krachtens zijn op den voorgrond tredende positie. In den bedoelden brief vraagt Morel dringend Calvijn's antwoord op de vraag, of bij weigering des konings ook *ieder onderdaan, tot zelfs de geringste*, de bijeenroeping der standen mag eischen. Hier wordt een belangrijk staatsrechtelijk probleem opgeworpen, dat Morel verbindt met een tot nu toe buiten beschouwing gebleven „wet der Franschen”, welke het regentschap gedurende de minderjarigheid des konings regelde. Deze wet zou nl. voorschrijven, dat na den dood des konings de vergaderde rijksstanden een voogdijraad voor de minderjarige koningskinderen en een regentschapsraad voor den jeugdigen koning moesten instellen, terwijl in den laatsten de naaste verwanten des konings zouden moeten zitting hebben. Bohatec toont nu aan, dat Morel op dezen nieuwen juridischen weg opmerkzaam is gemaakt door Hotman, toenmaals professor in de rechtswetenschap te Straatsburg, die hiermede een poging deed, den tegenstand tegen de Guises *staatsrechtelijk* te fundeeren. Een jaar later keeren de beide hoofdeischen van Hotman en Morel (nl. dat de naaste bloedverwanten des konings tijdens diens minderjarigheid den regentschaps- en voogdijraad zouden vormen en dat de standen behoorden te worden samengeroepen om dezen raad in te stellen) terug in de anonym verschenen, tegen de Guises gerichte geschriften: „Supplication et Rémonstrance adressée au roy de Navarre et autres Princes du Sang de France”.

Bohatec meent met zekerheid te kunnen vaststellen, dat Hotman de auteur dezer geschriften was.

Intusschen vond Hotman's theorie onmiddellijk scherpe bestrijding met name van de zijde van den secretaris van het Parijzer Parlement du Tillet. Deze betoogde, dat slechts in geval van feitelijke minderjarigheid des konings, welke met het bereiken van den 14-jarigen leeftijd eindigt, een regentschapsraad diende te worden ingesteld, waarin dan niet slechts de naaste bloedverwanten des konings in de mannelijke, maar ook die in de vrouwelijke linie behoorden te worden benoemd.

Intusschen kon deze eisch in den tegenwoordigen toestand niet worden geldend gemaakt, daar de jonge koning Frans II bij de aanvaarding der regeering reeds 16 jaar oud was. Aan hem, den mondigen soeverein,

stond het alleen de rijksstanden samen te roepen. Nu trachtten Hotman c.s. dit ongetwijfeld krachtig argument te ontzenuwen door de onderscheiding van de privaatrechtelijke graden van minderjarigheid: de voorgedij zou zich uitstrekken tot het 14e levensjaar, daarna zou de curatelle aanvangen, die tot het 25e jaar zou voortduren. Dus was de met het 14e jaar bereikte mondigheid geen volkomene, maar slechts een tusschentoestand tusschen de absolute minderjarigheid en de meerderjarigheid.

Dit tegenargument was, naar B. terecht opmerkt, niet sterk, daar het privaatrechtelijke normen met de argumentatie: „wat voor private personen geldt, geldt a fortiori voor de vorsten” op publiekrechtelijk terrein wilde toepassen. Het kostte den tegenstanders weinig moeite aan te toonen, dat de Fransche heerschers niet onderworpen waren aan de *privaatrechtelijke* mondigheidsregelen, welke overigens in de onderscheiden coutumes verschillend waren en van het Romeinsche recht afweken, en dat de modaliteiten in de practijk hoofdzakelijk op de testamentaire beschikking van den minderjarigen heerscher gegrond waren. *De bevoegdheid der rijksstanden*, om bij de regeling der regentschap mede te werken, werd overigens door de tegenpartij niet aangetast. Terecht merkt Bohatec op, dat wanneer de koning inderdaad in staatsrechtelijken zin minderjarig geweest ware, de samenroeping der standen niet slechts *mogelijk*, maar zelfs *noodzakelijk* geweest zoude zijn, wijl de bevoegdheid der standen naar de eenstemmige erkenning van Commines, Pasquier, Claude de Seyssel e. a. tot de vaste bestanddeelen van het toenmaals geldende Fransche staatsrecht behoorde ¹⁾, terwijl het gepretendeerde recht van de prinsen van den bloede slechts tot den kring der „niet vaststaande voorrechten” kon worden gerekend.

Welke houding heeft nu Calvijn tegenover de voorstellen van Morel en Hotman aangenomen? Ofschoon het onzeker is, of Morel's brief hem werkelijk bereikt heeft, was hij in ieder geval van de plannen onderricht door den predikant Chandieu, die eind September of begin November naar Genève gekomen was, om het advies van den reformator in te winnen. Calvijn laat zich door de aangevoerde onjuiste staatsrechtelijke argumenten overtuigen. Hij stemt ten slotte met het plan in, op voorwaarde, dat de prinsen van den bloede hun voorrechten ten algemeene nutte zullen geldend maken en de standen (terecht merkt B. op, dat „cours de Parlement” hier door „standen” moet worden vertaald) zich met hem vereenigen. Dan zouden alle goede onderdanen hem gewapenderhand (met „main forte”) mogen bijstaan. Intusschen blijkt tevens, dat Calvijn Morel's suggestie i. z. de individueele bevoegdheid van

¹⁾ Zie L. Cardauns *Die Lehre vom Widerstandsrecht des Volkes gegen die rechtmässige Obrigkeit im Luthertum und im Calvinismus des 16. Jahrhunderts* (Diss. Bonn 1903) S. 30 en K. Wolzendorff a. w. S. 18/19. Bij Commines en Pasquier is de bevoegdheid der standen geheel los van een ius resistendi gevat.

ieder willekeurig onderdaan, om de samenroeping der standen te eischen, principieel afwijst. Hij blijft bij zijn opvatting, dat slechts aan de „prinsen van den bloede” deze bevoegdheid toekomt. Bohatec toont echter tevens aan, dat Morel hier niet zijn eigen gedachte uitsprak, maar veeleer die van Hotman. Deze laatste was het, die een jaar later in de „Response aux Livre enserit pour la Majorité du Roy François second” voor de opstandige protestanten de bevoegdheid opeischte te verlangen, dat de koning en zijn moeder de standen samenriepen, een opvatting, die hij ook weder in zijn „Histoire du Tumulte d'Amboise” verdedigde. En de leiders van den opstand hebben niet Calvijn's advies, maar dat van Hotman gevolgd, gelijk de Reformator herhaaldelijk te kennen geeft, dat het ongelukkig resultaat der samenzwering aan het in den wind slaan van zijn raadgevingen te wijten was. Op verschillende punten corrigeert Bohatec hier de voorstellingen van Marcks en Naeff over de houding, welke Calvijn tegenover den opstand van Amboise heeft aangenomen. Calvijn heeft deze onwettige onderneming, welke mislukking hij van meetaf voorspelde, steeds afgekeurd: hij blijft ten volle op het *standpunt der legitimiteit*. Nergens verloochent hij ook maar in de geringste mate zijn standentheorie. Dit op overtuigende wijze te hebben aange-toond, is ongetwijfeld een groote verdienste van Bohatec's studie.

De schrijver onderzoekt echter ook de houding van Calvijn tegenover het recht van verzet na de definitieve mislukking van den opstand van Amboise. Hij toont aan, dat Calvijn ook in de eerstvolgende jaren volkomen aan zijn positiefrechtelijk legitimiteitsstandpunt vasthoudt. Gelijk bekend, had Anton van Navarre na den plotseligen dood van Frans II op 5 Dec. 1560 zich door de koningin-moeder tot definitieven afstand van het regentschap laten bewegen en dit regentschap aan haar *alleen* overgelaten, waartegenover hij zich met de waardigheid van „algemeene stadhouder des rijks” vergenoegde. Deze regeling is, naar Bohatec met nadruk vaststelt, zonder medewerking der standen getroffen en officieel slechts aan het parlement van Parijs medegedeeld. De bedoeling was inderdaad, aan de standen voor de toekomst iedere medezeggenschap in de regeling van de regentschapskwestie te ontnemen. Hiertegen komt Calvijn krachtig in verzet. In zijn door een tusschenpersoon aan Navarre gericht advies komt hij met nadruk op voor de vorming van een regentschapsraad, waartoe hij uitsluitend de *standen* competent noemt. Wanneer twee jaren later Karel IX zich zelf in Rouaan voor mondig verklaart en zich daarbij op de beslissing der Koningin-Moeder en den geheimen Raad beroept (waaraan zijn broeder, de elfjarige hertog van Orleans, had deelgenomen), ziet de reformator in dezen maatregel een hoon voor den ouden glans van het oude koninkrijk. Hij billijkt de houding van het parlement van Parijs, dat de meerderjarigheidsverklaring van den nauwelijks dertienjarigen koning had aangevochten en gelooft, dat in een zoo gewichtige staatshandeling de standen hadden behooren gekend te zijn. Daarentegen schijnt Calvijn volgens Bohatec Anton's

aanspraak op het regentschap toch niet als staatsrechtelijk vaststaande te hebben beschouwd, omdat hij anders niet een uitdrukkelijk besluit der standen ter zake zou hebben aanbevolen. Als volstrekt zeker stelt Bohatec vast, dat zoowel de eischen der standen op de vergadering te Pontoise tot regeling van de godsdienstzaken als de inhoud dezer eischen op de autoriteit en het initiatief van Calvijn en Beza berustten.

Bohatec werpt nog de vraag op: Waarom heeft Calvijn juist in de standen het forum gezien, waarvoor de vrijheid van geloof en belijdenis moest verdedigd en verkregen worden? Het antwoord op deze vraag meent hij vooral in drie beweegredenen te vinden: In de eerste plaats hierin, dat de reformator niets verwachtte van de bijeenroeping van een algemeen concilie, dat immers niet onafhankelijk en vrij tegenover de kwestie kon staan. In dit verband is hoogst merkwaardig wat de schrijver mededeelt over het overigens niet gevolgde advies, dat Calvijn nochtans op verzoek van de regentes Catherina de Medici i. z. de eischen voor een inderdaad vrij algemeen concilie heeft gegeven. Calvijn wil nl. den protestanten, ofschoon zij in het concilie geen beslissende stem konden hebben, althans de positie van *gelijkgerechtigde partij* verschaffen, door ze als *vertegenwoordigers der protestantsche kerk* de taak toe te kennen, welke de volkstribunen in Rome hadden, nl. de verdediging der volksrechten. Hiermede wilde Calvijn volgens B. bewust het wezenkenmerk van den standenstaat in de organisatie van het concilium indragen. Ik moge hierbij opmerken, dat zulks zich in Calvijn's gedachtenwereld, waarin de structuur van kerk en staat immers zoo *scherp onderscheiden zijn*, alleen hieruit laat verklaren, dat hij het algemeen concilie niet meer als een wettig *kerkelijk* college kon erkennen en het slechts exceptioneel als *middel* tot het verkrijgen van *staatkundige godsdienstvrijheid* wilde aanvaarden. Alleen met dit voorbehoud kan ik Bohatec's kwalificatie van Calvijn's voorstel als een „Vorschlag von einer ungeahnten Tiefe und Mächtigkeit, dessen Annahme die bisherige Struktur ganz verändert hätte" aanvaarden.

Als tweeden beweeggrond, om het zwaartepunt voor de beslissing der staatkundige godsdienstkwestie in de standen te zoeken, voert B. aan den teleurstellenden tegenstand der parlementen tegen het voorloopig tolerantie-edict van 17 Jan. 1562. Wanneer zelfs de hoogste hoeders van de wetten niet betrouwbaar bleken, moest het vertrouwen van den reformator zich vanzelf op de standen richten, die immers met beslissende wettelijke regeling van de godsdienstkwestie geëischt hadden. Als derde grond kwam hier dan een zuiver staatkundige bij, in zooverre nl. de standen van Pontoise energiek den eisch hadden gesteld, de ambtelijke plundersaars van de rijksschatkist ter verantwoording te roepen en tot teruggave van de onrechtmatig verkregen gelden te dwingen¹⁾,

¹⁾ Vgl. ook Picot a. w. tome II p. 222 e. s.

waardoor Calvijn's vertrouwen in deze standen als verdedigers van de „libertas populi” nog versterkt moest worden.

Heeft Calvijn dus tot hertoe ook in zijn practische houding steeds aan zijn positiefrechtelijke standentheorie en het legitimiteitsstandpunt vastgehouden, hij geeft volgens Bohatec, dit standpunt evenmin prijs, wanneer hij na het bloedbad van Vassy en den overgang van Anton van Navarre tot de Guisepartij tenslotte actief positie kiest voor het gewapend verzet. Bohatec komt hier nadrukkelijk op tegen de voorstelling van Schubert, die in zijn *Meister der Politik* meende, dat Calvijn aan zijn theorieën thans het zwijgen oplegt en zich op den bodem der feiten stelt. Immers Calvijn gelooft met den strijd tegen de tegenstanders der godsdienstvrijheid (de Guisepartij) de autoriteit van den wettigen koning te verdedigen. Hij behoefde daarom thans niet de hulp der standen in te roepen, want dit laatste zou slechts bij uitgesproken vijandschap van den koning of de koningin-regentes noodig zijn geweest. M. i. is deze opmerking natuurlijk in zooverre juist, dat de standen de volksrechten en vrijheden slechts tegen den landsheer en niet tegen willekeurige revolutionnairen in staatsrechtelijken vorm behoeften te verdedigen.

Beziet men de zaak echter *alleen positiefrechtelijk*, dan mag men zich niet baseeren op de subjectieve overtuiging van Calvijn, dat de protestanten in den gewapenden strijd tegen de Guises slechts voor het gezag van den legitiemen koning en van de regentes opkwamen.

Een *positiefrechtelijke grond* voor dit *gewapend* verzet was in ieder geval niet te vinden. Of de *standen* in laatste instantie tot dezen vorm van verweer tegen den landsheer of diens beambten bevoegd waren, hing in den tijd van het standenstaatsrecht geheel af van de bijzondere privilegiën ¹⁾, en voor de Fransche rijksstanden is daarvan zeker geen sprake. A fortiori miste *privaat* verzet dien grondslag. Maar dan kan m. i. ook niet worden gezegd, dat Calvijn in deze laatste phase zich op het *legitimiteitsstandpunt* bleef baseeren. Veeleer viel de thans geschapen situatie m. i. geheel *buiten* zijn theorie en nam hij eenvoudig zijn toevlucht tot *noodweer*, gelijk hij zich uitdrukkelijk op de *auctoritas divina* en geenszins op het positieve recht beriep ²⁾.

Aan het slot van zijn verhandeling constateert Bohatec, dat Calvijn's theorie i. z. de verzetsbevoegdheid en -plicht der standen naar haar grondgedachte doorwerkt in de geschriften der eerste monarchomachen Hotman en Beza, al begint, zoo voegen wij hieraan toe, vooral bij den laatste reeds de natuurrechtelijke generaliseering bedenkelijk door te werken. Met name in Hotman's bekend geschrift *Franco - Gallia* (1573) waarin, zij 't al op historisch onjuiste wijze, gepoogd werd ter rechtvaardiging van het gewapend verzet der hugenoten tegen

¹⁾ Vgl. bv. c. 61 der Magna Charta en de zgn. Lüneburgsche Sate van 1392.

²⁾ Vgl. de desbetr. uitspraak van Calvijn bij Doumergue. *Jean Calvin* tome V p. 504.

een koningsschap, dat in den Bartholomaeusnacht de moordenaarsrol had aanvaard, het standenrecht historisch als het *werkelijk bestaande Fransche staatsrecht* te bewijzen, werkte, naar Bohatec geheel in overeenstemming met Wolzendorff¹⁾ opmerkt, Calvijn's opvatting door, dat de standen in *positief-rechtelijken zin* het eigenlijk bolwerk van de volksvrijheden waren tegen een onwettige vorstentyrannie. Dat daarmede het aristocratisch element in den Franschen monarchalen staatsvorm werd geaccentueerd, is volgens B. niet het voornaamste en daarin kan volgens hem niet met Baron de hoofdbeteekenis van Calvijn's verzetsleer worden gezien. Veeleer schuilt deze beteekenis in de energie, waarmede de reformator den standen hun *bevoegdheden* tot bescherming der volksvrijheden tegelijk als *plichten* heeft ingehamerd; en in het pathos, waarmede hij voor deze bevoegdheden opkomt. Alleen daaruit laat zich volgens B. het geheim van den geweldigen invloed dezer verzetsleer in den volgende tijd verklaren.

* * *

Op geheel ander terrein brengt ons Bohatec's slotverhandeling, getiteld *Calvin und das Zivilproceszrecht in Genf*. Deze Verhandeling geeft ons in een bestek van 68 blz. een uitstekend inzicht in Calvijn's aandeel aan de hervorming van het burgerlijk procesrecht in Genève. Als grondslag dient hiertoe het, tot nu toe door de wetenschap vrijwel veronachtzaamd, door Calvijn eigenhandig geschreven *Projet d'ordonnance sur la procédure civile*, door hem opgesteld ingevolge de algemeene opdracht van 21 Nov. 1541 door den raad aan hem en drie anderen verstrekt tot het ontwerpen van de „ordonnances sur le régime du peuple”. Het op dit tijdstip in Genève geldende burgerlijk procesrecht stond hoofdzakelijk onder invloed van het canonieke recht. De constitutiones et status nove reformationis curie Geben (ensis) van 1 Oct. 1450, thans te vinden bij Emil Rivoire en Victor van Berchem *Les sources du droit du canton de Genève* I, 367, legden zelfs aan de beambten en hun plaatsvervangers den plicht op „libros juris canonici ordinarios continue secum habere.” Aan de genoemde herzieningscommissie was opgedragen, bij het uitwerken harer voorstellen met de „franchises” en de oude „édits” rekening te houden.

Deze taak was, naar B. terecht vaststelt, niet licht. De „franchises” bevatten slechts zeer weinig bepalingen over de burgerlijke rechtsvordering. De op 28 Nov. 1529 door den raad van tweehonderd aangenomen „articles de la justice du sr. lieutenant” (afgedrukt in de „sources” II, 397 sqq) stonden nog gedeeltelijk onder invloed van het canonieke recht. Calvijn heeft echter toenmaals zijn tegenzin tegen het „jus canonicum” en het ambt der bisschoppelijke „officiales”, welke met rechtspraak in burgerlijke zaken belast waren, duidelijk uitgesproken en B. acht het waarschijnlijk dat in den lentetijd der reformatie zich

¹⁾ Zie diens aangeh. werk S. 98 ff.

onder Calvijn's invloed die tegenzin in bredere kringen heeft verbreid.

Voor de hervorming van het Geneefsche burgerlijk procesrecht stonden nu twee mogelijkheden open: Men kon òf op de bronnen van het Romeinsche recht teruggrijpen en trachten het Romeinsch-Canonieke procesrecht aan een zuivering te onderwerpen. Of wel men kon zich ook bij het Fransche procesrecht aansluiten, welks inwerking op de Geneefsche rechtspractijk zoowel in nabuurschap als historischen samenhang grond was, en dat juist in dezen tijd door de *Ordonnance de Villers-Cotterets* van 1539 aan een niet onbelangrijke herziening was onderworpen.

Bohatec stelt vervolgens een summier historisch onderzoek in naar de gelding van het Romeinsche recht in Genève en de verhouding daarvan tot het inheemsche gewoonterecht. De rechtshistorici zullen ongetwijfeld met belangstelling de resultaten afwachten van de door den schrijver aangekondigde grootere verhandeling „Das römisch-kanonische Zivilprozessverfahren in Genf und die Edits von 1568”, waarin hij dit thema op den grondslag van het belangrijk materiaal der procesacten zal behandelen. Slechts moge ik mij een enkele opmerking van minder gewicht veroorloven, waarmede de schrijver dan wellicht rekening kan houden. Sprekende over de bekende leges Burgundionum van den Bourgondischen koning Gundebad (waarom schrijft B. „Gondebaud”?) merkt hij op, dat in een proces tusschen een Burgondier tegen een Romein de beslissing naar Romeinsch recht moest worden geveld. Daarvoor beroept hij zich op tit. 55 § 2 der lex en citeert deze laatste naar de uitgave van Bouhier (*Les coutumes du duché de Bourgogne avec les anciennes coutumes tant générales que locales* 1742—46). Het zou ongetwijfeld aanbeveling verdienen, zich niet op deze, thans verouderde, uitgave, maar op die van R. L. von Salis in de *Monumenta Germ. hist. Leges sectio I tom. II* (1892) te baseeren. Inderdaad slaat de aangehaalde titel der Bourgondische wet slechts op een bijzonder geval. In 't algemeen was in een rechtsstrijd tusschen een Bourgondiër en een Romein niet het Romeinsche, maar het Bourgondische recht van toepassing (Vgl. H. Brunner *Deutsche Rechtsgeschichte* I 2e Aufl. 1906 S. 504 en v. Salis Praef. p. 11).

Bij zijn buitengewoon fijne en van groote kennis van de geschiedenis van het procesrecht getuigende analyse van Calvijn's „projet d'ordonnance sur la procédure civile” begint Bohatec vast te stellen, dat de hervormer het hoofdbeginsel van zijn ontwerp: *vereenvoudiging en bespoediging van het proces* rechtstreeks kon ontleenen aan de verordeningen van 1529 voor het stedelijk „tribunal du lieutenant”, Het bedoelde principe was trouwens ook reeds aanvaard in § 1 van de „franchises” voor het wereldlijk gerecht van den vicedominus van den prins van Savoye, dat (vóór de instelling van het tribunal du lieutenant) van lichtere, eenvoudige zaken had kennis te nemen e. w. in summiere, in de Fransche taal gevoerde mondelinge procedure volgens het costumiere recht, terwijl de zwaardere gevallen aan het bisschopsgerecht onder voorzitterschap van

een officialis waren overgelaten. Calvijn zag zich nu voor het probleem geplaatst, hoe na de vereeniging dezer beide tribunalen in het stads-gerecht van den lieutenant de la justice ou de police in 1529, de summiere procedure ook op de gewichtiger zaken kon worden toegepast zonder in strijd te komen met den eisch van een grondig onderzoek en een behoorlijk gefundeerd vonnis. De statuten van 1529 zagen de toepassing van het summiere beginsel op gewichtiger zaken voornamelijk in de bekorting van de termijnen na de litiscontestatio. Maar reeds de statuta nove reformationis curie officiliatus Gebenn(ensis) hadden deze verkorte procedure voor het bisschopsgerecht uitdrukkelijk verordend. In deze in 1450 ingevoerde herziening, welke door Calvijn werd overgenomen, ziet Bohatec een duidelijke terugbuiging in de Romeinsch-rechtelijke wijze van procedeeeren en een afkeering van de omslachtige ordo judicarius van het Canonieke recht.

De schrijver onderzoekt nu nader de op de summiere procedure betrekking hebbende deelen van Calvijn's ontwerp en wel afzonderlijk voor de persoonlijke of schuldvorderingen en voor de zakelijke acties betreffende roerend en onroerend goed. Wat de schuldvorderingen betreft, constateert hij, dat Calvijn voor de „modicae causae" (vorderingen tot maximaal 5 gulden) in 't algemeen wel de summiere procedure van de statuta van 1450 overneemt, maar, in afwijking van deze, de litiscontestatio, zij 't al in een uiterst eenvoudige en onformalistische gestalte, handhaaft. Bohatec verklaart zulks uit de doorwerking van de middel-euwsche opvatting, dat de litiscontestatio als vaststelling van het *doel van den rechtsstrijd* het fundamentum en de lapis angularis van het geheele proces is. Inderdaad, zoo moge ik hieraan toevoegen, gold in het Romeinsch-canonieke procesrecht de regel: *Lite non contestata sententia proferri non potest*". Bij de vorderingen boven de 5 gulden laat Calvijn's ontwerp de summiere, mondelinge behandeling slechts toe voorzoover de eisch door een schuldbekentenis duidelijk bewezen is. In het tegenovergestelde geval is een schriftelijke en meer ingewikkelde procedure voorgeschreven, welker afzonderlijke phasen nauwkeurig zijn omschreven. Daarentegen valt het op, dat Calvijn over de excepties slechts in zeer algemeenen zin handelt en met name geen onderscheid maakt tusschen de *dilatatoire* en de *peremptoire*. Bohatec verklaart zulks eenerzijds uit Calvijn's streven, de vrijheid en bewegelijkheid der bewijs-procedure niet te belemmeren door de formalistische detail-voorschriften van het canonieke proces¹⁾ en anderzijds uit zijn streven, zich vrij te houden van de verwarring, welke in de leer der excepties heerschte.

Naast de Romeinsch-rechtelijke (en canoniek-rechtelijke) invloeden

¹⁾ Zoo onderscheidten bv. de gezaghebbende canonieke processualisten niet minder dan 24 casuïstisch omschreven dilaciones, waaronder de dilatio probatoria 3-6-9 maanden kon omvatten!

Vgl. Endemann Zeitschr. f. deutschen Zivilprozess XV S. 214, gec. bij Bohatec.

constateert Bohatec in Calvijn's ontwerp ook die van het inheemsch gewoonterecht, waarmede de hervormer immers reeds krachtens de opdracht der herzieningscommissie moest rekening houden en dat in een nauw verband met het Fransche recht stond. Met name de voorwaarden voor de toepassing van schriftelijke dan wel mondelinge behandeling bij de gedingen over schuldvorderingen en zakelijke acties zijn op Franschen invloed terug te voeren. En al ontbreekt in het ontwerp het interlocutoir bewijsvonnis van het gemeene Duitsche burgerlijk proces, daar niet aan den rechter, maar aan de partijen is overgelaten, wat zij als de eigenlijk betwiste hoofdzaak willen aanzien, zoo valt toch een kleine toenadering tot het zgn. „Beweisinterlokut” ¹⁾ hierin op te merken, dat Calvijn uit de ordonnance van 1539 althans de zgn. „interrogatoires sur faits et articles” overneemt, welke, gelijk bekend, aan het canoniek procesrecht ontleend waren.

De analyse van de bepalingen van het ontwerp betr. de summiere procedure bij zakelijke acties is wel het fijnst uitgewerkte en meest belangwekkende gedeelte van Bohatec's verhandeling. Ik wil hier in het bijzonder wijzen op de belichting van den rechtshistorischen achtergrond van de samenvatting van het *petitorium* en *possessorium* betr. onroerend goed in één proces, waarover wordt gehandeld in de hoofdstukken „des possessions” en „des possessions douteuses” van het ontwerp. Het is inderdaad zeer jammer, dat in het desbetreffende fragment de tekst slechts in geschonden staat is bewaard. Bohatec heeft echter Calvijn's ontwerp op dit punt naar den tekst der Geneefsche édits van 1568 kunnen reconstrueeren, daar deze laatste, gelijk aan het slot der verhandeling wordt aangetoond, het ontwerp in zijn grondtrekken heeft gevolgd.

De summiere procedure, welke alleen het *possessorium* betreft, is hier als inleiding van de beslissing over de „cause principale”, d. i. de eigendomsvraag, geconstrueerd. Reeds in de regeling van het *possessorium* valt het tegenover de leer der post-glossatoren als een novum op, dat in het *possessorium summarium* een verbinding van het *interdictum retinendae* en *recuperandae possessionis* voltrokken is. Van een *summarium recuperandae possessionis* weten de middeleeuwsche theoretici en practici niets: hun *summarium* is steeds het *possessorium retinendae possessionis* of het *interdictum uti possidetis* ²⁾.

Op welke voorbeelden kan Calvijn hier hebben teruggegrepen?

Gelijk bekend, omvatte de „*dessaisine*”, als grond der Fransche bezitsactie, van oudsher zoowel de onttrekking als de storing van het bezit. De actie was dus tegelijk *retinendae* en *recuperandae possessionis*.

¹⁾ Gelijk bekend, is dit „Beweisinterlokut” — waardoor het proces in twee deelen gesplitst wordt — van Germaanschen oorsprong. Vgl. J. Goldschmidt *Zivilprozessrecht* (Berlin, 1929) S. 13.

²⁾ Vgl. Bruns. *Das Recht des Besitzes im Mittelalter* S. 273.

Onder Romeinschrechtelijken invloed werden nu de „nouvelle (d. i. de verjaarde) dessaissine” en de „action de force” alleen tot de onttrekking van het bezit beperkt, terwijl voor de storing een nieuwe actie: de „action de trouble” werd ingevoerd ¹⁾. In den loop des tijds werden de beide eerste acties onder de vooropstelling, dat de gewelddadige ontzetting als een „storing” is op te vatten, met de „action de trouble” samengesmolten tot de „complainte en cas de saisine et nouvelleté”.

In de eerste plaats wijst B. nu in dit verband op de hierboven genoemde Ordonnance de Villers-Cotterets van 1539, welke een essentiële vereenvoudiging bracht in de procedure der oud-Fransche complainte door de tot nu toe afgezonderde en voor verschillende instanties behandelde drie, resp. twee fasen van het possessorium, t. w. de sequestratio en recreance eenerzijds, de mainteneue of het plenum possessorium anderzijds, tot „een enkel proces en rechtsmiddel” samen te vatten, zulks ter bespoediging der procedure. Deze bepaling dient zich uitdrukkelijk als een herziening der vroegere regeling aan. Reeds de ordonnance sur l'administration de la justice en Provence d'IJz.-sur-Tille van October 1535 had bepaald, dat alle bezitsacties der „saisie de nouvelleté” *summier* en niet, gelijk tot nu toe, even *uitvoerig* als de *petitoire* acties behoorden te worden behandeld.

Nu wijst Bohatec op een belangrijk verschil in waardeering van het possessorium bij de uitlegging der koninklijke verordening door de gezaghebbende processualisten van dien tijd, een punt dat tot nu toe in de nieuwere literatuur veronachtzaamd is. Terwijl nl. de bekende canonist Petrus Rebuffi in zijn toenmaals veel gebruikte *Commentarii in constitutiones regias* possessorium en petitorium scherp scheidt en voor de bezitsactie als „*levis praejudicii*” slechts *provisoir*, onvolledig bewijs verlangt, eischte de latere gerechtelijke practijk in overeenstemming met de opvatting van de processualisten Imbert en Johannes Tavarus zoowel voor het possessorium als het petitorium voldoende bewijs, daar men van oordeel was, dat in het „*pleine possessoire*” (de „*mainteneue*”) over de *eigendomsvraag* kon worden gehandeld, om de *bezitsaanspraken* der partij te steunen ²⁾. Op deze wijze nam het plenum possessorium karaktertrekken van het petitorium aan, zonder daarmede gelijkgesteld te worden. Want ter voldoening aan § 63 van de Ordonnance van 1539 werd in de mainteneue over de eigendomsvraag slechts *summier* geprocedeerd.

In deze gerechtspractijk lag een duidelijke verzwakking van het koninklijk verbod, om het possessorium en petitorium in één proces samen te vatten. Dit verbod beoogde duidelijk het *rekken* der bezitsprocedures tegen te gaan.

¹⁾ Deze actie is geïntroduceerd door Beaumanoir. Vgl. Glasson *Histoire du droit et des institutions de la France* t. VII p. 295 e. s.

²⁾ Tavarus. *Commentarius de interdictis et actionibus* p. 36, aangeh. bij Bohatec.

Nu heeft Calvijn in zijn ontwerp zeer duidelijk met het hoofdbeginsel der Fransche ordonnance van 1539 rekening gehouden, maar juist op één punt: het verbod van verbinding van petitorium en possessorium, week hij, gelijk wij zagen, van de ordonnance af. Hij gaat dus reeds in de richting van de latere Fransche gerechtspractijk en de vraag rijst, onder welke invloeden Calvijn hier kan gestaan hebben.

Bohatec ziet in deze afwijking duidelijk den invloed van den grooten humanist Budé¹⁾, den eenigen jurist, op wiens opvatting Calvijn's voorstel „que la petitoire et possessoire se vuident ensemble”, toenmaals kon teruggrijpen, daar alleen *deze* de opvatting had verdedigd, dat over het **plenum ius possidendi** reeds in het „plenum possessorium” behoorde te worden beslist.

Onder Budé's invloed streefde de reformator door zijn omvorming van het oud-Fransche „pleine possessoire” in het petitorium dus reeds voor Genève datgene na, wat Tavadus voor de latere Fransche practijk betuigt. En hij meende daarmede, weder op Budé's voetspoor, in de lijn van het Romeinsche recht te blijven. Eerst de bekende Etienne Pasquier begon de Romeinsch-rechtelijke beginselen streng van die van de Fransche coutumes te onderscheiden.

Ook bij de behandeling van de „actions réales ou vendications sur les meubles” blijkt Calvijn er in het ontwerp op uit te zijn datgene, wat hij als het Romeinsche recht beschouwde, met het inheemsche costumiere recht tot een eenheid te verbinden. Het ontwerp neemt de grondtrekken van de uit de canon *Redintegranda* ontwikkelde actio spoli over, en deelt de in de Middeleeuwen algemeen aanvaarde opvatting, dat deze actie naar analogie van het interdictum unde vi behoort te worden gedacht, waarbij de moderne bedenking dat dit interdict niet op roerend goed betrekking had, nog onbekend was. Uit art. 26 der „franchises” neemt Calvijn voorts de exceptio over, dat wanneer iemand op een openbare markt een gestolen voorwerp gekocht heeft, hij van den eigenaar, die de zaak terugvordert, slechts dan een schadevergoeding ten bedrage van den koopprijs kan vorderen, wanneer hij overtuigend kan aantoonen, dat hij de zaak te goeder trouw heeft verkregen. De mogelijkheid van vervolging der zaak onder derde bezitters, welke dus in de franchises verankerd was, was ook door de canonisten reeds geconstrueerd, voordat zij door Innocentius III in diens canon *saepe contingit*²⁾ uitdrukkelijk ten aanzien van den „spolii conscius” (den houder, die met het spolium bekend was) was bepaald.

Inderdaad is juist door den invloed van het canonieke recht het interdictum unde vi, dat geen vervolging onder derden kende, door de

¹⁾ Calvijn heeft, naar Bohatec aantoont, Budé's *Annotationes in pandectas* (1527) en vermoedelijk ook diens *Forensia* gelezen!

Men bedenke voorts dat Calvijn een leerling was van de beroemde juristenscholen van Bourges en Orleans.

²⁾ C. 18 X de rest. spol.

réintegrande verdrongen. De receptie van deze canoniekrechtelijke actie bantwoordde aan de in den loop der tijden ingetreden verandering in de opvatting der Fransche processualisten over de verhouding van „geweld” en „storing”. Terwijl de practijk tot hiertoe de *dessaisine* als bloote storing („trouble”) opvatte en voor beide gevallen de „*action de nouveau trouble*” toekende, heeft de theorie op het voetspoor van Beaumanoir¹⁾ en het Romeinsche recht een onderscheid gemaakt tusschen het *remedium retinendae* en het *remedium recuperandae possessionis*. En deze theorie werd in art. 63 der *ordonnance* van 1539 gerecipieerd, waar de réintegrande als rechtsmiddel tegen ontzetting onderscheiden wordt van de *complainte* als rechtsmiddel tegen storing. Zij werd, gelijk Imbert ons bericht, later ook in de Fransche practijk aanvaard. Calvijn's ontwerp toont, althans wat den *gang der procedure* betreft, een verrassende overeenstemming met Imbert's, in de moderne literatuur vrijwel vergeten, beschrijving daarvan²⁾ behoudens dit verschil, dat Calvijn de bij Imbert vermelde in beslag neming der betwiste zaak niet vermeldt.

Tenslotte valt het op, dat Calvijn de typische *exceptio spoli* van het canonieke recht in zijn ontwerp niet heeft opgenomen, naar Bohatec vermoedt, ter uitschakeling van de „*fraus lucrosa*”, welke met deze exceptie vaak verbonden was.

Samenvattend concludeert de schrijver, dat Calvijn in zijn ontwerp dat helaas slechts een torso gebleven is, het Romeinsche recht met de levende, in de franchises en édits zich weerspiegelende, rechtsovertuiging in Genève tot een eenheid heeft willen versmelten, zonder daarbij echter de bepalingen uit het canonieke recht uit te schakelen, voorzoover deze deels uit ethische motieven waren ontsprongen, deels onverbrekkelijk samenhangen met de traditioneele, in Genève ingeburgerde Romeinsch-canonieke proces-orde. Wanneer Calvijn daarbij de in de Fransche wetgeving vervatte bestanddeelen van het burgerlijk proces overneemt en rekening houdt met de grondgedachten der humanistische rechtswetenschap, zoo is het zijn streven met dit alles een levende volkswet in Genève tot stand te brengen. Calvijn belichaamt in zijn ontwerp tot hervorming van het burgerlijk proces evenals in de bekende hervorming van het „Verfassungsrecht” en het kerkelijk recht de kracht der Geneefsche rechtsontwikkeling in den tijd der Reformatie.

Bohatec's studie eindigt met een gedetailleerde vergelijking tusschen het ontwerp en de édits civils van 1568 en stelt op grond daarvan vast, dat deze laatste de grondslagen van het burgerlijk procesrecht van

¹⁾ Beaumanoir neemt, gelijk bekend, drie bezitsacties aan, al erkent hij, dat de *action de nouvelle desaisine* en de *action de force* elkander zeer gelijken.

²⁾ Imbert *Les quatre livres des Institutiones forenses* (1554) p. 108, aangeh. bij Bohatec.

Calvijn hebben overgenomen, ofschoon zij twee gewichtige hoofdstukken van het ontwerp (betr. den procesgang bij de bezitsacties over onroerend goed en de bij Calvijn zuiver Romeinsch-rechtelijk gevatte „actions interrogatoires”) ter zijde laten.

De verhandeling mag als een hoogst belangrijke bijdrage worden beschouwd niet slechts tot de wetenschappelijke waardeering van Calvijn's arbeid als practisch jurist, maar niet het minst ook tot de kennis van de geschiedenis van het burgerlijk procesrecht en van de bezitsacties in de 16e eeuw, in welke geschiedenis ook Calvijn, als de geestelijke vader van de édits civils van Genève, een plaats van beteekenis heeft ingenomen.

Ik moge in dit verband herinneren aan de uitspraak van Rousseau in zijn *Du contrat social*: „Ceux qui ne considèrent Calvin que comme théologien, connaissent mal l'étendue de son génie. La rédaction de nos sages édits, à laquelle il eut beaucoup de part, lui fait autant d'honneur que son Institution . . .”

DOOYEWEERD.

La Revue d'histoire du droit paraîtra par livraisons trimestrielles. Le prix de l'abonnement est de 20 fl. holl. par an.

Adresse du Comité de Rédaction:

M. BRESSON, Pieterskerkhof 40, Leyde.

Het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis zal verschijnen in driemaandelijksche afleveringen van omstreeks 8 à 10 vel druks groot 8° formaat. De prijs per jaargang bedraagt f 20.—

Bijdragen en boeken ter aankondiging te zenden aan

M. BRESSON, Pieterskerkhof 40, Leiden.
